

VARGA CSABA

Irodalom? Jogbölcselet?

„Jog és irodalom”? Az emberit segíti vissza belénk. A végtelent, a felfoghatatlant, a minden végső magyarázat alól kisiklót. Azt, amiben csak lebeghetünk, de amit igazán sohasem bírhatunk. Létünkben az Isten képmását, mit máshoz szok(tat)ott szemünkkel olykor már alig is érzékelünk. Világegyetemünkben létezésünk rejtélyét, létbe dobott valónkak egzisztenciális lehetetlenségét. Azt, ahová akkor, ha mesterként világlátásunk már teljességgel szárazra aszott, kiüresített és súlytalanná tett bennünket, mégis mindig visszamenekszünk.

Mert tudományunk nagy, de hiperbolikus. Hiszen módszerességgel fegyvereztük fel magunkat, hogy egy általunk fogalmiasított világ logikája szerint lépésről lépésre haladva és ebből adódó könyörtelen szükségszerűségeket megvalósítva építkezzünk; ám mindezzel óhatatlanul le is bontjuk világunkat. Mert azt, mi áthatolhatatlanul mély és átláthatatlanul tüneményes volt, ezzel egyszempontúvá tettük. Hisz ezzel egyszersmind azt is előírtuk, hogy mit lássunk, és ezt lassacskán már valóban látni is kezdjük. Hiszen azért, hogy biztonságban vélhessük magunkat, magunk köré – ameddig csak szempillantásunk határunkat befogja – következésekből bástyaszilárdságúvá emeltek hitt erődöt építettünk. Vagyis módszerességekkel körbebarcsooltuk magunkat, ameddig csak tudtuk – s birtokunknak a talpunc alatt zengő fundamentumán már a firmamentumot pásztázzuk: vajh', intellektusunk rendező igája alá hajthatjuk-e majd egykoron a csillagokat is? Mert büszkén s bátran lépegetve csakis arra gondolunk, hogy létünket a magunk teremtette talajon navigáljuk, s kevésbé arra, hogy ezzel egy ballasztal is megsúlyosbítottuk. Pedig ha reng ég és föld, még biztosabban arra kell újból rádőbennünk, hogy voltaképpen változatlanul a régi bizonytalanságban leledzünk. Mint lótoszok vagy korallok a vízen, amik élnek s amiken mások megélnek, összbeújunk. S noha ugyanúgy sodor ár, játszik vélünk hullám, emel és süllyeszt árapály, érzékünkben megcsalatott – mert lebegésünkben otthonossá kényelmesített – összefogódzó önmagunknak szárazföldet képezünk.

Hiszen nagy a tudományunk, noha hiperbolikus. Kicövekei, hogy miben s miként haladjunk, és tudhatjuk, hogy valóban léptünk, mert folyvást tényleg előreléphetünk. Hisz amiről szól, abban valóban igazul szól. Mert módszerességgel tényleg mélyebbre hatolhatunk mindabban, amiben egyáltalán elmélyülhetünk. Civilizációkat tudományunk hajtja, üzi egyre tovább, így hát

ásunk, egyre mélyebbre, hogy lassan már ki sem látunk. Hovatovább s olykor már azt is elfeledgetjük, hogy ázni egyáltalán hol is kezdtünk. Mert leginkább azt láthatjuk már, csakis azt, de egyre közelebből, mit ásonk nyomában érzékelhetünk. S minél inkább ehhez szokik szemünk, annál kevésbé marad látása másra. Míg tehát közelítünk, óhatatlanul el is távolodunk.

Mert tudomány csak ott van, ahol áldozat. Ahol fontos, múlthatatlanul, hogy magunkban egyoldalúságokat kifejlesszünk. Ahol azzal teszünk rendet, hogy magunknak fogalmakat fabrikálunk, s köztük szükségszerűségeket teremtünk. És bármennyire bizonytalan is – mind ott, ahonnan kiindul, de ott is, ahová beérkezik –, mégis, mindezt joggal tudásnak nevezzük, mert többet bírhatunk általa, mint egyébként. Ám magunk köré ezzel mesterséges világot építettünk. Tudunk érdemes ezért, voltaképpen mit is csinálunk, hogy miután ezen áldozatot meghoztuk, emberi teljességünket azért mindig visszaépíthessük. Mert új világunkhoz nagyon is hozzászokhatunk. Miközben tudunk illenék, hogy tudományunk sohasem volt vagy lesz valamiféle egész. Nem valóság az, hanem embertől konstruált mása, amivé az Istentől teremtettnek vagy a vélünk megesettnek egy-egy szeletét, érzékeinkben megmaradt lenyomatát primitivizálóan virtualizáltuk. Mint amikor valaminő mással mágikusan azonosulunk, és ehhez önmagukban kozmoszként élőket – állatot vagy embert – gallyakból s levelekből magunknak összeeskábálunk. Nos, tudományunk valója, fogalomvilágunk sem életképesebb önmagában, mint az, amit szemmel verésünk nemes aktusához ily módon összeeskábáltunk. És mégis: ha lehet egyáltalán szemmel verni, ezt megtanulni és tudni, úgy annak hatását egy ilyen pótlékon keresztül is kiválthatjuk.

Van tehát tudomány. Kell is lennie, mert hasznosnak bizonyult az ember kezében, földi küzdelmében.

*

A jog az emberi rend tudománya. Azé, hogy kit mi illet. Hogy miben és miként nyilvánuljon illendő egyensúly – olyan, mit e földi létünkben felállítandó mértékkel mérni szeretnénk. Jogunk nem más, mint az akarat önkényének különféle terelőkkel folyvást finomítása. Miközben az emberi rend tudományában is egyre mélyebbre ásunk, s hovatovább egyre inkább már terelőinktől továbbterelt terelőinkbe gabalyodva magunkba bonyolódunk. Olykor azt sem tudjuk már, mi is terel mit valójában. S ha választásunk tetszése vagy érdeke, azaz emberi esendőségünk helyett a teremtés csodájából igyekszünk kijolvasni mértéket, úgy a csodálat, az isteni lényeggel való egyesülés misztikuma, a szűzies s mégis odaadó (mert önmagunkat átadó) rácsodálkozás ártatlan-

ságát előbb-utóbb szükségképpen felváltja a mértékkioldás mesterséggé válása, mely mesterségességével kivívja majd a maga hivatás- és szakmaszerűségben fogant módszerességét, hogy öntükrében végül ez se láthasson már mást, mint saját eszközeivel virtualizált önmagát.

Jog, majd irodalom? Irodalom, majd jog? Már maga a kifejezés transzcendál, mert nincsen benne sem jog, sem irodalom. Egy eszközeibe minduntalan belesüppedő, a való világra rácsodálkozás nagyszerű adományára újból és újból érzéketlenné váló jogtudományi mesterség keresi benne és általa – bármi emberinek a hozzá képest hamisítatlan és romlatlan kifejezésében – a teljesség mámorító üdeségét, a létezés magyarázhatatlanságától megtermékenyülés megújító erejét. Visszatérve az eredeti megjelöléshez: „Jog és irodalom”? ‘Jog’ itt az, ami már nem az; ‘irodalom’ pedig? – ez minden. *Jolly Jokerként* mindaz tehát, ami világunkban még egyáltalán képes arra, hogy az ismét elveszejtett teljességről számot adjon, kiemíthetetlenségére újból rádöbentsen, s bármely magyarázat, véges eszközökkel mégis véget szabás eredendő esendőségéről meggyőzzön. Bármi helyett állhat hát – és csupán szokás, divat, vagy éppen adódó *mainstream* függvénye, hogy megnevezésében milyen szóba, emberi megnyilatkozásba vagy emberben visszatérően lezajló katarzisba kapaszkodunk. Hiszen lehetne mítosz, őseredeti közvetlenségből előtörő primitív népi történet csak úgy, mint vonósnegyes játék, égzengés vagy vulkánkitörés, pillék játszadózása vagy állati üzekedés. Irodalomnak mondjuk, talán mert benne is leginkább szövegre, szövegértésre hagyatkozunk. Úgy mondjuk ezt, mintha más lenne a szövegértés és más a világértés. S mintha egyszerű szöveg reprodukció konkrétizáció lenne a jog, nem pedig annak (bár utolérhetetlen, mégis mindig megközelítendő) bölcsessége, hogy sokat és sokszor egyensúlyozunk, miközben csak ritkán merevítjük ki a mérleget – akkor, ha mást már igazán nem tehetünk. Hiszen aligha követhetünk mást a jogban, mint hagyományt, amiben magunk is – és éppen jogunk, a felelős joggyakorlás által – pontosan feloldódni kívánunk.

Hamlet? Kohlhaas Mihály? Raszkolnyikov? Franz Kafka és Robert Musil közből előtűnő, majd visszatűnő hősei? A szépelgés önmegnyugtató álszentségének konformizmusa helyett Friedrich Nietzsche még a világba kiáltotta a felvilágosodottságon nyugvó humanizmus öfenéses királyi meztelenségét. A lelkiismeret feloldozatlan-

ságból fakadó megnyugváshiányából pedig Sören Kierkegaard a létbe vetettség önveszejtésére következtetett. Hát magunk hol vagyunk? És főként: mit tehetünk? Jobb híján, tudós könyveink előtt merengve, Horváth Barnától *A génius perét* olvasgatjuk, hogy ápoljuk, védjük, őrizzük magunkat; és még inkább olyankor, ha merő geometrikumra vagy retorikumra gömbölydedesített önmegnyugtatóink önbecsapásától még megmaradt emberségünkben már fuldokolni kezdünk. Hiábavalónak tetszik hát, hogy Kempelen Farkasként megkonstruáltuk a racionálék tolatyúival mozgatott jogászt. Mert mindazonáltal ember rejtezik a szerkezetben, parókás-palástos külcsínei mögött. Nem bábbá diszciplínált racionalitás, hanem esendőséggel elegy jóra valóság. Mert mindig dráma illata érzik a levegőben, amidőn látszólag pusztán hideg fejjel kalkulál vagy egyezkedik ügyvédünk. Nem véletlen hát a görög színpad kísértő emléke,¹ hisz emberek azok, kik küzdenek, noha végül mégis a sors dönt. Rektifikálunk, szabályokat teremtve beleavatkozunk a nélkülünk tán még jobban eldurvuló küzdelembe, sőt megpróbáljuk lefogni a fátum kezét is, bár tehetetleníteniünk sohasem sikerül. Beverekedtük magunkat a küzdőterre, kilöknünk azonban nem tudjuk. Pedig annyian vagyunk már és annyi fegyverzetel hadonásunk, hogy olykor már egymást tapossuk, sőt, immár terelőalkalmatosságainkba is egyre inkább csak magunk botlunk.

Mi marad hát? A küzdés és a bizalom. Küzdés és bizalom? Hisz előbbi már a jog előtt is megvolt, utóbbi pedig a jog ellenére is szolgál gyógyírül. Mi lehet hát a tanulás mindebből? Talán legelsőbbül is az, hogy az eszköz nem nélkülözheti készítőjét. Nem is munkálkodik forgatója helyett vagy nélkül. Ellen kell hát állnunk az előttünk magasodó öndicsőítő bálvány korparancsának, mely a Teremtő Isten helyett adoráltatná az ember konstruálta civilizációt, hogy leborulva előtte immár magunkat is feladjuk.

A „Jog és irodalom” pedig magunk elé idézi az esendőségében is végtelent, az egyszerűségében sem átláthatót, azt a helyzetet, amelyben döntenünk elkerülhetetlené válhat ugyan, végső megértéshez mégsem juthatunk. Hiszen szálakból sokat eltéphetünk ugyan, teljességüket azonban fel nem fejthetjük. Az tehát, mit itt és most jobb híján „Jog és irodalomnak” mondtunk, életpótlék ezé. Életpótlék, mert segít önárunkból kipislantunk; életpótlék, mert pontosan azt példázza, amiért létünk maga a megfoghatatlanság, mit le nem győzhetünk, legfeljebb

1 Ami tovább él majd a középkori misztériumjátékokban s az ún. moralitás-játékokban, iskoladramákban egyaránt, azon színpadi történet és nyilvános bíraskodást egybefogó tapasztalattal, hogy mindkettő közösségi funkcióként közösségi üzenetet közvetít. Vö. pl. John C. Gillespie 'A büntetőbíráskodás mint színpadi játék' [Northern Ireland Legal Quarterly 1980/1] {a szerző szemléjében in Jogi Tudósító XII (1981)

11–12, 27–28. o. és in Varga Csaba Jogi elméletek, jogi kultúrák Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum 1994), 272–273. o. [Jogfilozófiák], valamint – különös probléma-centrikus élességgel – Harold Garfinkel 'Conditions of Successful Degradation Ceremonies' American Journal of Sociology LXI (1956) 5, 420–424. o.

szeretetünk kezdeményezésével magunknak magunkban megnevelhetjük. Olyan hát, mint a szerzetesi zsolozsma: tesszik, tesszük, kell tennünk, mert értelmet ad napközbeni serénységünknek, a munkának, noha nyilván nem helyettesítheti. A lehetőségek egyike, amik bármelyikéből egyaránt bátran meríthetünk.

„Jog és irodalom”? Eltűnődhetünk nagy nemzetek gyarlóságainak is tehetetlenül expanzív imperializmusán, egykori hódítóknak a *gloire* eltűnével kiüresedő önbizalma igénytelen szervilizmusán.

Mert előzményeitől eltérően – amikor az angol–amerikai klasszikus stúdiumok megalapozott világában bő egy évszázada az irodalmi analogon (akár személyes életutakban, akár problematikában) még a professzionális oldódás közegéül szolgált,² William Shakespeare életművét pedig (általában is, egy-egy műre, figurára, toposzra koncentráltan is, sőt, maga az alkotó jogász mestersege kapcsán is) teológiai, etikai, politikai kohó gyanánt használták a jog mint a legmélyebben emberi kihívás természetének és végtelenségének a megértéséhez, érdeklődéssel fordultak más irodalmi megnyilatkozásokhoz is csakúgy, mint a képzőművészetben vagy építészetben³ történő építő példálózáshoz –, a *Law and Literature* mozgalommá válása, különösen az Amerikai Egyesült Államokban,⁴ mára mégsem érdek nélküli filozofikus öneszmélődés terméke, hanem brutalizálódó belháborúban fogant törzsi viszálykodásban a tudományos módszeresség követelményei alóli kibújás eszköze. Aki ott volt az amerikai világ seregszemlájén, mikor a *Critical Legal Studies* köpenyébe bújt szalon-trockisták fésületlen szakállal, mosatlanul szaglós motorosruhákban vágták ámuldozó európai jogszociológusok szemébe: „Akkor a fenébe az elmélettel!” – noha ez utóbbiak csak a felforgatás nálunk már sokszor lejátszott gyermekded játéka újvilági újrakérdése alapjai felől érdeklődtek

egy tudományosként a baszkföldi Ónátiba összehívott nemzetközi konferencián –, és látta barátait, Harvard méltán nemzetközi hírvé teoretikusait sunnyogni a tisztesség és a *political correctness* közti határvonal megtalálhatatlanságában; vagy aki ott volt a kritizálásra csupasztított újmódi elméletieskedésnek az oxfordi *New College* patinás épületében rendezett angol–amerikai korszakos találkozásán, mikor a szünet koktélos pázsitján a honunkból hívott díszvendég lelkesülten felkiáltott, amint észrevette a mindig zárt ősi kápolna rituális okból néhány percre megnyílt kapuját, s a külvárosok utánpótlásából verbuválódott, ám a *Bodleian Library* ódonágaival aligha élő ott-honos résztvevők rögvést rápirítottak az alkalmatlankodóra: „Oda? Templomba? Minek? Mi sohasem jártunk!” Nos, ily tapasztalatokból formálódó eszmélődésem és két évtizeddel ezelőtti ausztráliai s amerikai benyomásaim szerint az 1968-as nemzedék forradalmisága először ún. kritikai jogi tanulmányokban kulminált, majd izmusokká hasadásai nyomán ún. feminista és egyéb (olykori fajinak, olykor másnak nevezett) re-szegregációs, történelmi igazságtételt az esélyteremtő kártyák újraelosztásával követelő ún. dekonstrukcionizmusokba bomlott. A Yale szentélyében például a *feminist jurisprudence* indulatszavakban, sérelmek érzélgőségében mutatta be magát, amit az intellektus módszerességének bajnokai, a ráció önjelölt császárai rezzenéstelen arccal hallgattak. S amikor ismeretelméletére, metodológiájára rákérdeztek, még szenvedélyesebb jajkiáltás volt a válasz, hiszen – mint megtudhattam – éppen az mutatja az eddigi dominancia (a katotóniás indulattal mindig a másik fél szemébe vágott „fehér uralmú himsovinizmus”) botrányát, hogy a női mivolt mai forradalmárának még szókinccse sincs, aminek nyelvén kifejezhetné magát. („Miből meríthetnénk – mondták, jobbára megvető elutasítással –, ha még a Biblia is általatok s értetek szól?”) Nos, miután megpróbálkoztak

2 A korai tárgyalások – megjegyzendő kivételeken túl – még pusztán életrajzi esetlegességek érdekesség-gyűjteményei voltak, régi jogászreprezentációk irodalmias értékének méltatásai, vagy egyszerűen a jog megfoghatatlanságát illető szabad gondolatársítások keretei; s csak később bukkanak fel máig ívelően immár filológiai igényű feldolgozások többnyire propedeutikus célzattal.

3 Érdekes módon ez az a kör, melynek tekintetében az angol–amerikai gyakorlatiasság már számottevő irodalmat sorakoztathatott fel.

4 A sok száz mű közül néhány, számomra is inspiratív s még méltó reprezentánsában vö. pl. S. Levinson 'Law as Literature' *Texas Law Review* 60 (1982), 373 és köv. o.; James Boyd White 'Reading Law and Reading Literature' *Texas Law Review* 60 (1982), 415. és köv. o.; James Boyd White tollából még *When Words Lose their Meaning: Constitutions and Reconstitutions of Language, Character, and Community* (Chicago & London: The University of Chicago Press 1984) xv + 377 o. és Heracles' *Bow Essays on the Rhetoric and*

Poetics of the Law (Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press 1985) xviii + 251 o. [Rhetoric of the Human Sciences]; Richard Posner *Law and Literature: A Misunderstood Relation* (Cambridge: Harvard University Press 1988) rev. and enl. ed. (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press 1998) ix + 422 o. [Law in Literature]; *Interpreting Law & Literature: A Hermeneutic Reader*, ed. Sanford Levinson & Steven Mailloux (Evanston, Illinois: Northwestern University Press 1988) xvi + 502 o.; R. Weisberg 'The Law-Literature Enterprise' *Yale Journal of Law & the Humanities* 1 (1988), 1. és köv. o.; Robin West 'Communities, Texts, and Law: Reflections on the Law and Literature Movement' *Yale Journal of Law the Humanities* 1 (1988), 129. és köv. o.; James Boyd White tollából még 'What Can a Lawyer Learn from Literature?' *Harvard Law Review* 102 (1989), 2014. és köv. o. és *Acts of Hope: Creating Authority in Literature, Law, and Politics* (Chicago & London: University of Chicago Press 1994) xv + 322 o.

egy *narrative jurisprudence* általi megalapozással, amelyben jogi folyamatok nyelvének a stíluselemzése révén igyekeztek a jogot ontologizálni, vagyis látszólagos semlegessége mögött kimutatni belőle az alapstruktúrává lett elnyomás, az általuk immár túrhetetlennek érzett s aktualizált dominancia viszonyait, ilyen jogelméletek kezdtek el vándorolni lassan az irodalomhoz (persze, nem a gyűlölséggé tett európaihoz vagy amerikai folytatásához, hanem a *black*hez, a *latino*- vagy *hispanó*hoz), az Amerikai Egyesült Államokban, az ezredvégen, az 1968-as nemzedék újrabarbarizáló hatalomátvétele nyomán; hiszen érzelmi önkondicionálásukon s önmagában még tiszteletet ébreszthető igénybejelentésen túl sem jog, sem elmélet nem volt található ezekben.⁵ Persze, az európai kifinomultság értelmében irodalom sem lehetett éppen túlzottan sok, hiszen az egész fehér hím bagázst – Homérosztól Eugen Ionescuig – szívesen sutba dobták egy jó portorikói rabszolganő- vagy megalázás-sztoriért.

Law and Peace. Law and Modernization. And Development, and Language, and Economy, and Literature – és végestelen végig az imámalom, hogy a marxizmusnak mintegy transzcendentálásával a jog kapcsán éppen ne jogról, persze ne is mögötte állóan erkölcsről vagy emberi értékekről, hanem az új osztály, egy új honfoglalás politikai fellépéséről és követeléseiről beszéljünk. Ürügy tehát az irodalom⁶ – és nem is Sophokles, Jean Racine, William Shakespeare, Johann Wolfgang Goethe, vagy éppen Albert Camus vagy Friedrich Dürrenmatt évezredes

civilizációs vívódása jeleskedik benne, hanem anonim sztorik –, hogy a csőcselékként lázadók éppen esedékes igénybejelentése megtörténhessék.

A francia változat, mint e fejtegetés kezdetén már utaltam rá, noha erőteljesen formálódik, egyelőre talajt vesztett s utat tévesztett, mert ez idő szerint aligha több, mint valamiféle megkésettség érzetéből táplálkozó lihegés.⁷ Jó okunk van azonban hinni, hogy a névvalasztáson túl nem sokban fogja követni amerikai divatozásának cikkcakkjait, s a jog egyfajta segédtudományaként mint specifikus, irodalmi és művészeti elemzésekkel vegyített interdiszciplinaritás⁸ fog majd egykor megerősödni.

Jellemző talán, hogy a németek, kik talán épp egykori romantikájuk okán, pontosan klasszikus mívű és monografikus teljességű munkák sorával alapozták meg, fejlesztették ki, és úzték mértékkel a jog mögötti humán teljesség emberi, tehát esendő forgatagaiból adódó elemzésnek tudományos értelemben is klasszikus súlyúvá váló példázását, nem beszélnek semmiféle *Recht und Literatur* vagy *Recht und Kunst* csodavárásáról. Ehelyett teszik dolgukat, s immár egy évszázadra visszatekintő tudományos alapossággal használják a szépirodalom hatalmas, lenyűgöző mélységgel gazdagított örökségét, hogy történelmi áttekintések és panorámaszerű feldolgozások során át⁹ egyes jellegzetesen nagy alkotók – mindenekelőtt Shakespeare, Kleist és Kafka – néhány jelképszerűen magasodó művének ilyen néző-

5 Mint monografikus szándékbejelentésében Nagy Tamás – Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben (Szeged 2003) 29 o. [Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica LXIII/15], 22. o. – írja: „A feminista jogelmélet képviselői és a faji tudatosság jogelméletének hívei [...] írásai már irodalmi szövegekhez [...] kezdenek el hasonlítani”. Tetszetőséssé lesz hát egy olyan nekirugaszkodás is, melynek jegyében „Kafkától A per éppen annyira jó lesz jogtudománynak, mint bármely más jogelmélet”. Igor Grázin 'On Myth, Considered as a Method for Legal Thought' *Law and Critique* 15 (2004), 159. o.

6 Amiként akkor is, amikor csupán retorikai fogásként szolgál, például – mint Michelle R. Ghatti 'Seizure through the Looking Glass: Constitutional Analysis in Alice's Wonderland' *Southern University Law Review* 22 (1994–1995), 231–254. o. esetében – adott térben és időben zajló rendőrségi akciók jogi abszurditásának a jelzésekor.

7 Vö. pl. Christian Biet 'La justice dans les Fables de La Fontaine et „le droit des gens”' *Le Fablier [Revue des Amis de Jean de la Fontaine]* 1992/4; Ph. Malaurie *Droit et littérature Une anthologie* (Paris: Cujas 1997) 342 o.; 'Droit et littérature' [dir. Christian Biet] *Europe* 80 (avril 2002), no. 876: *droit & littérature*, 3–199. o.; *Lettres et lois Le droit au miroir de la littérature*, dir. François Ost & Laurent Van Eynde & Philippe Gérard & Michel van de Kerchove (Bruxelles: Facultés universitaires Saint-Louis 2001) 402 o. [Publications des Facultés universitaires Saint-Louis 89]; avagy François Ost *Raconter la loi Aux sources de l'imaginaire juridique* (Paris: Odile Jacob 2004) 443 o., melyből egyértelműen kiderül, hogy Richard Posner provokatív könyvének csaknem egy álló évtizedig észre sem vett, majd megkésztetett anyanyelvükön átnyújtott fordítása – *Droit et littérature* (Pa-

ris: Presses Universitaires de France 1996) xii + 464 o. [Droit, Éthique et Société] – nyomán fog belendülni e fáradt kultúrába egy pusztán reaktivitásban kimerülő renaissance.

8 Egyelőre azonban kevésbé lelkesítő. Marie-Anne Frison és Alain-Gérard Slama kurzusa például megelégszik annak bölcsességével, hogy az angol–amerikai irodalom eljárási finomságok iránti érdeklődésével szemben a francia irodalom a kormányzati túlhatalmat látja érdekesnek a jogban; miután olyan műveket elemez, mint a Horus legendája, a Róka regénye [Le Roman de Renart, feltehetően Pierre de Saint-Cloud tollából, 1175 körül], Shakespeare Velencei kalmárja, Racine-tól az Antigoné és a Bérénie, Balzac César Birotteau-ja, Dosztojevszkijtől a Karamazov testvérek, Anatole France tollából a Sylvestre Bonnard vétké, s végezetül Kafkától A per.

9 Vö. pl. Hans Fehr tollából *Das Recht in der Dichtung [Kunst und Recht, II]* (Bern: Francke 1931) 580 o., *Die Dichtung im Recht [Kunst und Recht, III]* (Bern: Francke 1936) 327 o. és *Die Tragik im Recht* (Zürich: Schulthess 1945) 113 o.; Arthur Kaufmann tollából 'Recht und Gnade in der Literatur' *Neue Juristische Wochenschrift* (1984), 1062–1069. o. és *Recht und Gnade in der Literatur* (Stuttgart: Boorberg 1991) 36 o.; *Literatur und Recht Literarische Rechtsfälle von der Antike bis in die Gegenwart* (Kolloquium der Akademie der Wissenschaften in Göttingen im Februar 1995) hrsg. Ulrich Molk (Göttingen: Sallstein 1996) 416 o.; Hermann Weber *Annäherungen an das Thema „Recht und Literatur”* (Baden-Baden: Nomos 2002) viii + 190 o. [Juristische Zeitgeschichte 6: *Recht in der Kunst* 9]; Hermann Weber *Recht und Juristen im Bild der Literatur* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag 2005) viii + 230 o. [Juristische Zeitgeschichte 6: *Recht in der Kunst* 19].

pontú elemzéséig¹⁰ és a világ irodalomtörténetének egyéb monumentumaiig¹¹ keressék a jog drámájának irodalmi lecsapódását, avagy a tipizálhatóan lehetséges emberi esemény- és esendőségtörténetben a jog olykor feloldhatatlanságig bonyolult dilemmáját. Éppen komolyságát és tudományos potenciálját jelzi, hogy a fikatív történeti narráció csaknem hasonló gazdagságban kiegészül egyéb művészetek, így mindenekelőtt a képzőművészeti ábrázolás,¹² valamint az építészeti eszménymegjelenítés jogi világképet rekonstruáló tárgyalásaival, olykor – s főként disszertálások nehéz témaválasztásainál – vállalva nagyívű monografizálásokat is. És mindezt azért, hogy a jogi problematizálás táptalaját – háttérét, közegét, és egyáltalán értelmét – képező embervilág rejtélyére, sokszínűségében is feltérképezhetetlenségére, az értéktagadás látszata mögött is esetleg megbúvóan az értékkiegyenlítés keresésére, vagy éppen egy más nézőpontú értékigénylés torzón maradt csökevényére rámutathassanak.

A jövő perspektívájának biztonságában még a csökkenésen ehhez hozzájáruló egyéb közreműködések tudjuk valamelyest – irodalmi,¹³ illetőleg képzőművészeti feldolgozások tekintetében – mindehhez hozzászámítani.

*

Azt hiszem, az örvendetesen nálunk is feltámadó érdeklődésnek¹⁴ ez az útja, s nem más. Nyilvánvalóan monografizálással alapozandó meg, voltaképpen saja-

tos mondandójához azonban feltehetően esszéizáló köntösben tudhat csupán elérkezni, a maga részéről is – kollégánk érzékletesen szép kifejezését átvéve – „a humanum olyan »hangján« szólalva meg, amelyet a jog személytelen eljárásai, a döntéshozók absztrakciói elnémítanak.”¹⁵ Így hát nem egyszerűen jogtétel és jogeset közti szakadékról – generális és individuális, absztrakt és konkrét között (egyébként szükségképpen fennálló) feszültségről – van szó (amint ezt két háború közti jogbölcseletünk csaknem egyöntetűen gondolta), de talán nem is pusztán finomító korrekcióról, mintegy kiegészítésről¹⁶ (amint ez a francia megújulás alapját adja). Hanem ehelyett élő tűnődésről, egyidejűleg szak tudományi módszerességünkben történő visszalépésről, perspektíva nyereségről,¹⁷ és véle valamelyes távolságból történő újraeszmélésről, és ezért esszéizálásról is, hogy hivatásunk – a jog gyakorlati és elméleti művelése – voltaképpen értelmét folyvást újragondolhassuk.

Az válik különösen vonzóvá a jog és irodalom párhuzamos vallatásában, hogy benne – éppen a művészi kifejezés és ebben a szépirodalmi megjelenítés belső kimeríthetlensége folytán – még látszólagos truizmusok is teoretikusan megtermékenyítő nézőpontokat takarhatnak.

A végső kérdések transzcendenciája és a jog világvállalásának összefüggései kapcsán történetesen éppen *Az ember tragédiája* Madách Imrjéből¹⁸ – egyszer-

10 Vö. pl. William Shakespeare tekintetében Josef Kohler *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz* (Würzburg: Stallel 1883–1884) v + 300 o. & (Berlin: Rotschild 1919) xi + 366 o.; Heinrich von Kleist tekintetében Heinrich Christian Caro *Heinrich von Kleist und das Recht Zum 100 jährige Todestage Kleist's* (Berlin: Puttkammer & Mührbrecht 1911) 51 o., Josef Körner *Recht und Pflicht Eine Studie über Kleists „Michael Kohlhaas“ und „Prinz Friedrich von Homburg“* (Leipzig & Berlin: B. G. Teubner 1926) 44 o. [Zeitschrift für Deutschkunde: Ergänzungsheft 19], Adolf Fink 'Michael Kohlhaas – ein noch anhängiger Prozeß: Geschichte und Kritik der bisher ergangenen Urteile' in *Rechtsgeschichte als Kulturgeschichte Festschrift für Adalber Erler zum 70. Geburtstag*, hrsg. Hans-Jürgen Becker & al. (Aalen: Scientia 1971), 37–108. o. és *Recht und Gerechtigkeit bei Heinrich von Kleist* hrsg. Peter Ensberg (Stuttgart: Akademie-Verlag 2002) 204 o. [Frankfurter Kleist-Kolloquium]; Franz Kafka tekintetében pedig Claus Hebell *Rechtstheoretische und geistesgeschichtliche Voraussetzungen für das Werk Franz Kafkas Analysiert an seinem Roman „Der Prozess“* (Frankfurt am Main: Peter Lang 1993) ix + 229 o. [Historisch-kritische Arbeiten zur deutschen Literatur 11] és Janko Ferik *Recht ist ein „Prozess“ Über Kafkas Rechtsphilosophie* (Wien: Manzschke Verlags- und Universitätsbuchhandlung 1999) x + 116 o.

11 Vö. pl. Gerhard Stuby *Recht und Solidarität im Denken von Albert Camus* (Frankfurt am Main: Klostermann 1965) 210 o. [Philosophische Abhandlungen 26].

12 Általános áttekintésként lásd pl. Hans Fehr *Das Recht im Bilde* [Kunst und Recht, I] (Erlenbach-Zürich & München & Leipzig: Eugen Rentsch 1923) 171 + 194 o.; Karl Simon *Abendländische Gerechtigkeitsbilder* (Frankfurt: Kramer 1948) 108 o.; Otto Rudolf Kissel *Die Justitia Reflexionen über ein Symbol und seine Darstellung*

in *der bildenden Kunst* (München: Beck 1984) 143 o.; Hans Latz & Wolfgang Pleister *Recht und Gerechtigkeit im Spiegel der europäischen Kunst* (Köln: Du Mont 1988) 287 o.; Wolfgang Sellert *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst* (Göttingen: Sallstein 1993) 135 o.; Marc Bähli *Das Recht am eigenen Bild* (Basel & Genf & München: Helbing und Lichtenhahn 2002) xxxiii + 182 o. [Basler Studien zur Rechtswissenschaft, A: Privatrecht 60].

13 Pl. Shakespeare and the Law ed. Daniela Carpi (Ravenna: Longo 2003) 138 o. [I portico: Sezione Materiali letterari 128]; *Literature and Law* ed. Michael J. Meyer (Amsterdam: Rodopi 2004) viii + 244 o. [Rodopie Perspectives on Modern Literature 30].

14 Jogtörténeti mellékajátás csupán, mégis megalapozó fontosságú például az a tudatosság, amellyel mindez akár interdiszciplinárisan is megalapozható. Vö. pl. Kajtár István *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* (Budapest & Pécs: Dialóg Campus 2002) 156 o. [Institutiones iuris].

15 Nagy [4. jegyzet], 6. o.

16 François Ost & Laurent Van Eynde szól például tudós diverzióról („mint a jogi bizonyítás szárazságának megvilágítására alkalmas humanista díszítésről”), kritikai szubverzióról („a király meztelenségére és az ének hamis hangzására híva fel”) és megalapozó konverzióról („amikor az elbeszélés megalapozó lesz, nem csak »elgondolkodtatva«, de »értékeltetve«, sőt »előírva is») egyaránt.

17 „perspective on” in Richard A. Posner 'Remarks on Law and Literature' *Loyola University Law Journal* [Chicago] 23 (1991–1992), 181–195. o., id. 182. o.

18 Moór Gyula *Az Ember Tragédiája jogbölcseleti megvilágításban* (Budapest: Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata 1923) 15 o. [különlenyomat: Napkelet I. évf. 7. sz.].

smind mint egy valahai tanárát felülíró szakmai gondolkodóból¹⁹ – szűrhető le a hit, remény és szeretet egységének üzeneteként annak bölcsessége, hogy „a folyton tévedő, sokszor hiába és sikertelenül küzdő ember tetteiben nem foglaltatik az Isten igazolása; ellenkezőleg, éppen a sikertelen küzdésben ellankadó s a bizonytalan vég által elcsüggesztett embernek van szüksége az Istenbe vetett erős bizalomra, hogy küzdelmeinek az élet megtagadása felé hajló negatív mérlegét az élet és további küzdés irányába visszabilentse.” Már pedig ilyen optimizmus csak annyiban lehetséges, amennyiben személyes boldogságát közösségéhez simulóan keresi, ami pedig – értesülünk a látszólag kikerekedés meglepő ségével – nem más, mint a Szentkorona-tanban is megtestesült magyar hagyomány közösségiség-vállalásának a közjogiassága, és pedig pontosan a germán minta, a hűbériség eszméjétől jelzett magánjogiasság ellenében.²⁰

Számomra például *Michael Kohlhaas* kleisti története alapvető kultúrantropológiai példa az ősi bölcsességre, mely zsidó, iszlám s ún. primitív kultúrában egyaránt a békesség – a klasszikus *'shalom'* – elsődlegessége mögé rendelte a konfliktusfeloldást, és így megkísérelte közösségellenesként eleve kiiktatni bármely egyoldalúság, mértéknélküliség, aránytalanság, mindenekelőtt a kérlelhetetlen igazságvágy tombolását,²¹ míg más számára hasonlóképpen érdekesen s teoretikusan gyümölcsözően az allegoricitás és paradoxitás példázata ez, hiszen „a verdikt az általa elítélt bűnt ismétli meg”, melynek során „*Kohlhaas* sohasem jutott jutott volna el igazságához [...], ha ezt nem maga vette volna kézbe”, aminek eredményeként viszont éppen „a teljes elégtétel [...] fogja őt majd megfosztani életétől”.²²

Amiként a versengő érdekek és szerepjátások egyik legelső ismert allegóriája, Sophokles drámai megjelenítése örvén minden eredendő rokonszenvűnkét átmenetileg félretéve eltűnődhethünk azon, hogy *Antigoné* kiállá-

sában a bárminemű kompromisszumra való képtelenség maga kényszeríti ki *Kréontól* a valaminő cselekvést, hiszen a közösségi túlélést éppen az elhunyt bátyban a küzdő fél s az áruló minőségeinek összemosása veszélyeztetné, már pedig éppen *Antigoné* egy-ügyű merevsége zárja ki eleve *Kréon* részéről bármiféle bölcs, emberséges, elmentés pozíciókat végső sarkítás nélkül elérő, mégis kompromisszuális felajánlás lehetőségét.²³

Avagy Dosztojevszkij folytonos utángondolásainak végső értelmét feszegetve rádöbbenhetünk arra, hogy a bűnök egymással összemérhetetlenek, amiként ugyanakkor büntetéseikkel is összemérhetetlenek, hiszen – mint köznapi bölcselmünkben tudjuk, szemben a jog kényszeresen elszemélytelenítő tipizálásaival – „[m]inden történet egyedi, a végső szentencia azonban ugyanaz”.²⁴

*

Láthatjuk tehát, hogy e körben mint problematikában – az amerikai *Law and Literature* már szóképeben sugallt adottságával szemben – aligha az irodalom mint olyan rendelkezik valamiféle eleve kijelölt s elrendelt szereppel. Inkább arra kell hát gondolnunk, hogy egyfajta gondolkodási lehetőség megtestesítőjeként itt az irodalom maga a reflektált élet szimbóluma és szinonimája, „a különféle sorsokban megnyilvánuló misztérium”²⁵ egyik kitüntetett megnyilatkozási terepe. Másként szólva, nemigen más itt az irodalom, mint e földi létünkbe gyökereztetett teológia-pótlék, transzcendenciáinknak a közvetlen helyettesítője – annak jelzője hát, amiről tudjuk, hogy a jog is ennek szolgálatában jött létre, bár annak kifejezésére aligha vagyunk képesek, hogy mi is ez voltaképpen, s legalkalmasabban miféle jog és miként szolgálhatná. Mégis, velejéhez talán legközelebb a tudós teológia előtti augusztinuszi *confessio* érkeztetett, mely Istenbe szükségként vetett hitünkről ugyan, mégis az emberből kiáradó szeretet terminusaiban szólt.

19 Amennyiben egykori mesterével, Virozsil Antallal szemben ő már Rudolf Stammlerhez közelítően a változó tartalmú természetjogot vallja. Uo. 13–14. o.

20 Id. uo. 5. o., megjegyzés pedig 15. o.

21 Varga Csaba A jogi gondolkodás paradigmái (Budapest: Szent István Társulat 2004), 2.3.3. pont, 116. o.

22 J. Hillis Miller 'Laying down the Law in Literature: The Example

of Kleist' *Cardozo Law Review* 11 (1989–1990), 1491–1514. o., id. 1500. o. 29. jegyzet és 1501. o.

23 Posner [25. jegyzet], 183. és 193–194. o.

24 Harriet Murav 'Dostoievski et le droit' in Europe [6. jegyzet], 115. o. Vö. Varga A jogi gondolkodás... [26. jegyzet], 2.3.1.5. pont, 94–96. o.

25 Ost & Eynde [24. jegyzet].